

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАСНОСТІ В РЕФОРМОВАНИХ АГРАРНИХ
ФОРМУВАННЯХ ТА ЇЇ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Розглянуто методологію виявлення найсприятливіших умов для прояву результативності економічних методів управління, які найповніше відповідають принципам госпрозрахунку: самостійності, прибутковості, відповідальності тощо.

Ключові слова: трансформація власності, право власності на землю, правове забезпечення в реформованому аграрному секторі.

V. A. BORISOVA, O. A. ORLOV
Khmelnitsky National University**TRANSFORMATION OF PROPERTY IN REFORMED AGRARIAN FORMATIONS
AND ITS LEGAL PROVISION**

There was considered the methodology of detection of the most favourable conditions for the manifestation of the impact of economic management, which is fully consistent with the principles of cost accounting: autonomy, profitability, accountability and so on. Increasing specialization and concentration of production on the basis of rational dimensions contribute to the expansion and improvement of production and economic relations between the agricultural sector and is a prerequisite for release of agricultural crisis in Ukraine. In spite of the importance of the property as an economic and legal category, which significantly affects the processes of managing property can not be put efficiency and effectiveness of production management in direct dependence on the ownership of fixed assets and land. As the experience of ownership reform in the agricultural sector, the change of ownership and forms of management are not supported by strong economic growth of production, improve product quality. In addition, we believe that the country has not developed a unified concept of different organizational forms

Keywords: ownership transformation, land ownership, legal provision in the reformed agricultural sector.

Постановка проблеми. За період проведення в Україні сучасних аграрних перетворень здійснено ряд заходів, спрямованих на формування ринкових відносин в аграрній сфері. Як зазначає П.Т. Саблук, ще у 80-і роки більшість керівників і спеціалістів сільського господарства усвідомили, що діюча в колишньому СРСР, у тому числі й в Україні, система господарювання за рівнем економічних показників була неефективною і поступалася перед провідними країнами світу в середньому в 5 разів.

Тодішня система стимулювання виробництва та праці була зорієнтована в основному на кількісні показники, залишаючи поза належною увагою економічні параметри господарювання.

Найсприятливіші умови для прояву результативності економічних методів управління забезпечують ринкові відносинами, які найповніше відповідають принципам госпрозрахунку: самостійності, прибутковості, відповідальності тощо. Тому у представників аграрної економічної науки України як у теоретичному, так і в практичному плані не було сумніву щодо вибору системи господарювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні питання щодо трансформації власності та її правового забезпечення в реформованому аграрному секторі відображені у працях багатьох вчених: М.М. Федорова, М.В. Зубця, І.Г. Кириленка, В.А. Пуліма та інших. Вище названі науковці у своїх дослідженнях розкривають актуальність питань щодо трансформації власності та її правового забезпечення в реформованому аграрному секторі.

Необхідність зміни структури сільськогосподарських підприємств України (колгоспів і радгоспів) була визнана ще на початку 90-х років минулого століття. Так, 18 грудня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла Постанову "Про земельну реформу" № 563-ХІІ, згідно з якою всі землі республіки було оголошено об'єктом реформи і започатковано фермерство. Відповідний Закон "Про селянське (фермерське) господарство" був прийнятий 20 грудня 1991 року № 2009-ХІІ. Це, на наш погляд, дало потужний поштовх до розвитку цього укладу, яких почав формуватися в другій половині 80-х років 20 століття. Вже у 1992 році їх кількість проти попереднього року зросла майже в 7 разів.

Законом України "Про форми власності на землю" від 30 січня 1992 року визначено три рівноправних форми власності: державну, колективну і приватну. Почала формуватися необхідна законодавча база для перетворення колгоспів і радгоспів у підприємства ринкового типу з прийняттям Законів України "Про підприємництво" від 7 лютого 1991 року № 698-ХІІ, "Про власність" від 7 лютого 1991 року № 697-ХІІ, "Про підприємства в Україні" від 27 березня 1991 року № 887-ХІІ, "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 року № 1576-ХІІ, "Про колективне сільськогосподарське підприємство" від 14 лютого 1992 року № 2114-ХІІ. У 1992 році в КСП було перетворено майже 65% колгоспів із 8639.

На нашу думку, як і багатьох вітчизняних вчених, історична роль КСП є не заперечною і полягає в суттєвій демократизації виробництва, започаткуванні пайових відносин, розширенні економічних прав селян, розвитку інших прогресивних засад, що зумовило появу на їх базі нових аграрних формувань

ринкового спрямування. Прийняті у березні 1992 року Земельний кодекс України, Постанова Верховної Ради України "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" № 2200-XII, Декрет Кабінету Міністрів України "Про приватизацію земельних ділянок" від 26 грудня 1992 року № 15-92 започаткували процеси роздержавлення, паювання та приватизації землі в аграрних підприємствах, безоплатної передачі у приватну власність громадян присадибних земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства.

У 1991 році всі землі України знаходилися у державній власності, протягом 1992 року в приватній власності перебувало 155,6 тис. га, а станом на 01.01.1996 року – 24044,3 тис. га. На початок 2000 року в приватній власності було тис. га. Але, ми переконані, що незважаючи на законодавче проголошення приватної власності на землю, тривалий час, особливо протягом 1992–1995 рр., процес приватизації землі здійснювався дуже повільно. Відчувався вплив обштинного й колгоспного менталітету селянства, ідеологічне та політичне протистояння даному процесу.

Перший етап реформування аграрних відносин передбачав створення на базі колгоспів і радгоспів колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) або господарських (насамперед, акціонерних) товариств, роздержавлення землі, тобто передачу її в колективну власність сільськогосподарським підприємствам. Земля передавалася за умови, що на вимогу членів підприємств вона буде розпайована і, при потребі, поділена в натурі на земельні ділянки із статусом приватної власності.

Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10 листопада 1994 року №666/94 мав прискорити процес роздержавлення землі. Передача земель у колективну власність аграрних підприємств стала проміжним етапом земельної реформи в Україні. Вона забезпечувала (поступовий, максимально безконфліктний перехід від державної до приватної власності на землю сільськогосподарського призначення. Проте в подальшому, на нашу думку, практично до кінця 1999 року було лише проведено паювання земельних масивів сільськогосподарських підприємств, тобто визначення частки, якою має володіти особа, що мала на це право.

Новий етап аграрної реформи започаткував вихід Указу Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 року №720/95. Ним передбачався розподіл земель (як правило, без виділення в натурі), переданих у колективну власність недержавних сільськогосподарських підприємств, на земельні частки (паї), і видача членам цих підприємств сертифікатів єдиного зразка, які гарантують право на земельну частку (пай) в земельному масиві, що знаходиться у колективній власності. Тобто володарі сертифікатів мали право вільного виходу з підприємства із своїми земельними частками (паями) та виділення їх у натурі (на місцевості).

Проте на думку М.М. Федорова, з якою ми цілком погоджуємося, „селяни практично не набули фактичного права власності на земельні ділянки (паї), тобто у виданих їм земельних сертифікатах визначено „право на земельну частку", тобто було надано не право приватної власності, а лише право вимоги своєї земельної частки. Крім того, даний Указ передбачав, що створюваний під час передачі земель у колективну власність резервний фонд використовується для передачі у приватну власність або надання у користування земельних ділянок переважно громадянам, зайнятим у соціальній сфері на селі. В подальшому, більшість представників бюджетної сфери на селі так і не отримали у приватну власність земельного паю. Так, станом на 1.01.1998 року зайнятим у соціальній сфері з цих земель надано лише 0,9% із 2,8 млн га".

У 1996 році приватна, державна і комунальна форми власності на землю були законодавчо визначені Конституцією України.

Станом на початок 1996 року в аграрному секторі важливими проблемами були майнові відносини власності, земельні відносини та питання розвитку форм господарювання. Повне одержавлення засобів виробництва і землі протягом 70-річного періоду планово-адміністративної економіки не забезпечило вагомих результатів. Так, історія розвитку багатьох держав і вітчизняний досвід показали, що найбільш ефективною є приватна власність. Тому державі слід поступитися з власністю на користь приватної, повернути землю тим, хто на ній працює. Земельний кодекс України, Укази Президента України з питань земельних відносин в основному забезпечують правове поле земельної реформи на селі. Завершується передача земель у колективну власність КСП. Понад дві тисячі підприємств розпаювали свої сільськогосподарські угіддя. Створено 37 тисяч селянських (фермерських господарств). Реформуються КСП в інші господарські структури.

У 1996 році було реформовано близько 10 тис. колгоспів і радгоспів, або 98 відсотків від загальної кількості. Практично всі вони отримали державні акти на право колективної власності на землю. На їх базі створено понад 6,9 тис. колективних сільськогосподарських підприємств, селянських спілок, кооперативів, акціонерних товариств та інших господарських структур.

Стан сільського господарства в першому півріччі 1996 року характеризувався такими даними: обсяги сільськогосподарського виробництва зменшилися проти першого півріччя попереднього року на 7%, у тому числі в господарствах громадського сектору на 13%, різко скорочується поголів'я тварин та їх продуктивність.

На нашу думку, зниження обсягів сільськогосподарського виробництва пояснюється причинами макроекономічного рівня: відмова від неефективного адміністративно-командного управління економікою і в першу чергу основ ціноутворення без системної і своєчасної заміни її ринковою системою (диспаритет цін), необґрунтоване сподівання на ефективну регулюючу роль „невидимої руки” ринку.

Головною метою аграрної політики на даному етапі є призупинення спаду агропромислового виробництва, гарантування продовольчої безпеки держави, поступове досягнення рекомендованих норм споживання харчових продуктів на душу населення, визначення та реалізація основних напрямів реформування економічних, соціальних і правових відносин в аграрній сфері, стабілізація та поліпшення економічних і фінансових умов для здійснення відтворювального процесу в усіх галузях продовольчого комплексу, створення економічного механізму рівноправного функціонування різних форм власності і багатокладного господарювання.

М.В Зубець вбачав поліпшення ситуації в АПК через докорінну перебудову земельних і майнових відносин, інтегрування, запровадження ресурсозберігаючих технологій, формування ринкової інфраструктури.

Тодішній президент України зазначав, що паювання земель у колективних господарствах є важливим кроком. Проте цей виняткової ваги захід значною мірою було заформалізовано. Він ще не став однією з основних підвалин створення на селі інституту реальних власників (станом на 01.01.1997 року).

Законом України „Про особливості приватизації майна в АПК” [81], прийнятим у 1996 році, було передбачено, що 51% майна повинно бути приватизовано сільськогосподарським товаровиробником.

Позитивною ознакою реформування аграрного сектору є створення приватно-орендних підприємств із збереженням цілісності виробництва, яке було до нього, тобто у КСП. Водночас створюються принципово нові підприємства власниками яких стають одна або кілька осіб, здатні взяти на себе повну відповідальність за ризик господарювання, тобто формуються ефективні власники. Проте, на нашу думку, даний захід не приніс великою мірою бажаного результату, оскільки комерційні та кримінальні структури отримали можливість впливати на діяльність сільськогосподарських підприємств шляхом тиску на так званих „ефективних власників”.

Однією з важливих складових аграрної реформи є впровадження нових організаційно-правових форм господарських структур ринкового типу. Головним завданням тут, є створення таких виробничих формувань, які будуть життєдіяльні в ринковому середовищі і забезпечать найдоцільнішу правову форму з урахуванням умов кожного населеного пункту та збереженням нагромадженого виробничого потенціалу. Кожна правова форма має рівні права на існування. Але найкращими формами господарювання мали б бути приватне підприємство, колективне підприємство, господарське товариство, комунальне і державне підприємство. Однак, як показав подальший досвід аграрної реформи вибір тієї чи іншої організаційно-правової форми господарювання не має істотного впливу на ефективність діяльності аграрних формувань. На нашу думку, вирішальну роль при реформуванні сільськогосподарських підприємств повинно відігравати право розпорядження своєю земельною часткою. Основою реорганізації недержавних сільськогосподарських підприємств є система принципів (свобода вибору, реалізація прав власності, прозорість, законність, проведення реорганізації безпосередньо членами КСП), спрямованих на досягнення мети – забезпечення законодавством прав членів КСП щодо розпорядження належними їм земельними частками і майновими паями та створення нових підприємств на засадах свободи вибору форм власності й організаційно-правових форм підприємницької діяльності”

Протягом 1995–1998 рр. було завершено нормативно-правовий розподільний етап земельної реформи. З 01.01.1999 року запроваджено фіксований сільськогосподарський податок, що мав на меті знизити податковий тиск сільськогосподарських підприємств і таким чином розширити їх фінансові можливості. Проте, на нашу думку, докорінно на стан справ могло б вплинути запровадження дотацій.

В основному наприкінці 1999 року початковий етап аграрної реформи було завершено. Цей період реформування аграрного сектору економіки був достатньо складним і тривалим, пов’язаний із зміною психології, способу мислення, укладу життя сільського населення. Хід земельної реформи об’єктивно веде до трансформації колективної власності у приватну та формування на її базі більш ефективної соціально-економічної системи відносин з дієвим мотиваційним механізмом до праці, суворого системою відповідальності за її результати. Проте наявність у більшості сільських жителів сертифікатів, що гарантують право на земельну частку (пай), і відсутність при цьому реальних земельних ділянок (виділених на місцевості) не сприяли формуванню ринку землі в Україні та підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва.

Станом на початок 2000 року в аграрному секторі майже п’ята частина недержавних підприємств функціонувала в організаційних формах, прямо не передбачених чинним законодавством України (спілки селян, агрофірми, акціонерно-пайові підприємства тощо), але на основі колективної власності. Тобто були відсутні законодавчі акти, які б безпосередньо регламентували правові аспекти діяльності. Отже, їх члени не завжди могли повною мірою реалізувати свої права щодо управління підприємством, виходу з нього, контролю діяльності менеджерів, отримання доходу на свою частку майна в активах підприємства тощо.

На 1 жовтня 1999 року було розпайовано землі 99% сільськогосподарських підприємств, землі яких

підлягали роздержавленню. У власність недержавних сільськогосподарських підприємств передано 28,1 млн. га земель державної власності. Середній розмір земельного паю — 4,3 га. 90% громадян, які одержали земельні ділянки, оформили орендні відносини з господарствами, із земель яких надані земельні ділянки у розмірі паїв.

Поділяємо думку І.Г. Кириленка, що „ болісний урок реформи полягає в тому, що ми занадто довго затримались на старті, не реформуючись на ринкових засадах синхронно з іншими галузями - партнерами і суміжниками. Від декларації реформи до напрацювання її основних механізмів знадобилося 10 років. Як наслідок середня рентабельність на рівні 40% змінилася 30- відсотковою збитковістю. Діяльність 9 із 10 КСП у 1998–1999 роках була збитковою. Через тотальну збитковість чітко намітилися тенденції до руйнування цілісності майнових комплексів. З 1990 по 1999 рік індекс цін на промислову продукцію, що споживається АПК, у 6 разів перевищив індекс цін на сільськогосподарську продукцію. За оцінками науковців, це призвело до практично повного вимивання обігових коштів на суму 57 млрд грн. Не реформоване сільське господарство цими коштами прогонувало інші реформовані галузі”.

Новий етап реформування сільськогосподарських підприємств започаткував Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 року № 1529/99. Ним передбачено реформування колективних сільськогосподарських підприємств як форми аграрного підприємництва, що не відповідає вимогам ринкової економіки, в господарські структури на засадах приватної власності: селянські (фермерські) господарства, приватні підприємства, господарські товариства і сільськогосподарські кооперативи.

Усім членам колективних сільськогосподарських підприємств гарантувалося право вільного виходу з них із земельними частками (паями) і майном та виділенням їх у натурі. Указом визначалося, що це право не може бути обмежене ні рішенням загальних зборів членів підприємства, ні в будь-який інший спосіб. Громадяни, яким у встановленому порядку із земель КСП відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), отримали можливість розширити за рахунок цих ділянок особисті підсобні господарства. Запроваджувалося обов'язкове укладання підприємствами, які використовують землю для сільськогосподарського виробництва, договорів оренди земельних часток із власниками цих земельних ділянок. При цьому орендна плата за користування не повинна бути менше 1% вартості (грошової оцінки) земельної частки.

Процес перетворення колективних сільськогосподарських підприємств в інші структури підприємницького типу в Україні почався за декілька років до виходу даного Указу з ініціативи окремих лідерів підприємств. КСП почали перейменовуватися в асоціації селян-пайовиків, об'єднання селянських господарств та ін. Здебільшого система відносин у них не зазнала суттєвих змін порівняно з існуючою в КСП.

На початку 2000 року в ході виконання згаданого Указу Президента України структура недержавних сільськогосподарських підприємств зазнала істотних змін. Так, якщо за станом на 1 грудня 1999 року найбільш поширеною формою аграрних підприємств були колективні сільськогосподарські підприємства (64%), то до початку другого кварталу 2000 року, за даними Міністерства аграрної політики України, формувань такої організаційної форми практично не залишилось.

Ставлення до Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки" виявилось різним, значною мірою протилежним, особливо серед політиків. Неоднакове ставлення до нього демонструють і вчені, зокрема економісти-аграрники, а також практики-спеціалісти різних рівнів управління аграрним сектором, працівники колективних господарств і рядові їх члени. Крім того, слід звернути увагу на різне тлумачення мети видання Указу в засобах масової інформації.

Положення Указу не сприймаються однозначно навіть прихильниками аграрних перетворень. Викликає двоякі думки спрямованість Указу на реорганізацію всіх колективних сільськогосподарських підприємств у досить стислі строки – до початку квітня 2000 року. З одного боку, це примус, оскільки КСП є недержавними структурами, з іншого – за командою зверху здійснювалася реорганізація господарств суспільного сектору в усіх колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи.

При реорганізації КСП в інші підприємницькі структури відбулися зміни в системі трудових відносин і управління.

Визначені стислі строки проведення реорганізації КСП спонукають до наступних висновків: з одного боку, таким шляхом, як зазначалося, відбувалися реформи в ряді країн Центральної і Східної Європи, і це мало позитивні наслідки; з іншого боку, процес реорганізації КСП є складним і трудомістким, тому не всі КСП зможуть у визначені строки реорганізуватися.

Обов'язковість і стислі строки завершення процесу реорганізації КСП своїм наслідком будуть мати не в малій кількості випадків недостатньо обґрунтовані рішення членів КСП щодо розпорядження належними їм земельними частками і майновими паями, включаючи вибір нових форм господарювання. У зв'язку з цим певна кількість учасників новостворених структур з часом дійде висновку про необхідність зміни способу розпорядження належними їм земельними та майновими паями. На наше переконання, переважна більшість керівників і працівників КСП не була підготовлена до таких радикальних змін. Як наслідок даного кроку, велику кількість господарств реорганізовано формально, здебільшого відбулася

лише зміна назви форми господарювання.

Щодо своєчасності прийняття цього Указу Президента, то висловлювалася думка, яку ми поділяємо, про те, що даний захід необхідно було здійснити 4–5 років тому, що призвело б до більш ефективних результатів. По-перше, тоді ще була досить міцна матеріально-технічна база підприємств. По-друге, вони не мали великої заборгованості. Крім того, деякі положення Указу суперечать раніше прийнятим нормативно-правовим актам. Наприклад, Закон України „Про господарські товариства” передбачає, що засновниками даного типу підприємств є всі власники майнових паїв, а в Указі Президента України вказується, що кількість засновників може бути обмежена кількома власниками майнових паїв і тому вищим органом управління є не загальні збори, а збори засновників (здебільшого від 3 до 12 осіб).

Перший досвід реалізації Указу Президента засвідчив, що в майже в 75% випадків на базі КСП створюються виробничі кооперативи та господарські товариства, іншою формою є приватно-орендні підприємства.

До виконання Указу Президента України було реорганізовано лише кілька сот КСП з більш як 11 тисяч їх загальної кількості.

Однак, при реформуванні аграрних підприємств, паюванні та приватизації земель, на наш погляд, недостатньо уваги приділялося врегулюванню майнових відносин. Так, відповідно до чинного законодавства при реорганізації КСП кожний його член-співвласник майна колективного підприємства мав отримати свою частину (грішми, цінними паперами, технікою, будівлями, матеріалами або іншим майном). При реформуванні КСП необхідно було визначити, на яку суму активів КСП може претендувати кожен з його членів, а також майно, яким забезпечується частка кожного члена, виділити його в натурі, що не завжди було зроблено. Так, зафіксовано випадки, коли навіть при реорганізації КСП у приватне підприємство воно одержувало на баланс все майно колишнього колективного підприємства. Тобто з'являвся тільки один власник майна, а інші члени колишнього КСП залишалися без майна, тобто новостворені підприємства одержували майно безкоштовно, особливо не дбаючи про його раціональне використання й відновлення.

З метою розв'язання майнових проблем, що виникли при реформуванні КСП, було видано Указ Президента України "Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки" від 29 січня 2001 року №62. Указом передбачено забезпечити можливість кожному колишньому членові реформованих КСП отримати свою частку майна реорганізованого колективного підприємства. Власники майна мають на свій розсуд вирішувати, як розпорядитися ним – продати, обміняти, передати в оренду, використовувати в своїй господарській діяльності. В Указі Президента України зазначало, що використання майна селян новоствореними підприємствами не повинно бути безкоштовним. Розмір орендної плати має становити не менше 1% вартості майна. Проте, на нашу думку, цей указ вийшов із значним запізненням на 5–6 років, що призвело до втрати майже половини матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств. Крім того, не узаконено й дотепер правовий статус орендодавців-власників, який би передбачав їхнє право на управління виробництвом через механізм найму виконавчого адміністративного персоналу за договором або контрактом.

Поділяємо думку В.А. Пуліма, що тривалий час, до грудня 1999 року, реформи проводилися „в сліпу”, оскільки цей процес не був забезпечений законодавчими і нормативними документами. З прийняттям двох указів Президента України (1999, 2001 років) сформувалась правова основа для прискореного реформування й розвитку аграрного сектору економіки.

Па виконання Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” постановою від 21 лютого 2001 року № 177 Кабінет Міністрів України затвердив методичку уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, порядок визначення розмірів майнових паїв членів КСП та їх документального посвідчення. Визначено, що вирішувати майнові питання будуть спеціально створені в кожному підприємстві комісії, які мають допомогти у справедливому і безконфліктному розподілі майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств між їх членами.

Робота з врегулювання майнових питань передбачає в новостворених підприємствах чітко розділити майно засновників цих підприємств; майно громадян – колишніх членів КСП, які не стали засновниками; майно, яке не підлягає паюванню.

Розвитку земельних відносин сприяло розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 р. №446-р, яким затверджені конкретні виконавці, строки та кошторис заходів з реалізації Основних напрямів земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки, схвалених Указом Президента України.

25 жовтня 2001 року прийнято Верховною Радою України і підписано Президентом України новий Земельний кодекс України, який вирішує питання відповідності Конституції України, узгоджує положення Земельного кодексу з нормами земельного законодавства та Указами Президента України. Він містить норми безпосередньої прямої дії. Головною перевагою Земельного кодексу України в новій редакції є те, що він закріпив напрацьовану практику приватизації земель сільськогосподарського призначення, зокрема таку норму як сертифікат на право на земельну частку (пай).

Визначальною віхою для здійснення радикальних перетворень на селі стало прийняття Верховною

Радою України Земельного кодексу України, чим відкрито шлях до остаточного утвердження власності селян на землю.

Новий Земельний кодекс став принципово новим правовим актом, спрямованим в майбутнє, і який буде ефективною базою регулювання земельних відносин у ринковому економічному середовищі країни.

А.К. Кінах вважав, що подальшому реформуванню сільською господарства дали ґрунтовну основу Укази Президента України щодо формування прозорого ринкового середовища та розвитку інфраструктури аграрного ринку, запровадження біржової торгівлі продукцією і ресурсами для села, врегулювання майнових відносин, удосконалення земельної реформи тощо. Крім того, він зазначає, що після приватизації землі та майна у сільському господарстві відбуваються процеси раціонального впорядкування розмірів сільськогосподарських підприємств, їх спеціалізації, розміщення конкурентного виробництва з урахуванням принципів економічної доцільності. Не підтримуємо даного твердження. Адже у процесі перетворень регіони не приділили належної уваги збереженню цілісності й господарському використанню сформованих земельних і майнових комплексів колишніх КСП, особливо спеціалізованих господарств, як це було передбачено положеннями президентського указу.

Важливим елементом орендних відносин є розмір орендної плати. Відповідно до положень Указу Президента України від 2 лютого 2002 року №92 „Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)” запроваджено плату за оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення і земельних часток (паїв) у розмірі не менше 1,5 % вартості земельної ділянки, визначеної відповідно до законодавства, й передбачено поступове збільшення цієї плати і залежно від результатів господарської діяльності та фінансово-економічного стану орендаря.

На нашу думку, надання землі в оренду сільськогосподарським підприємствам має істотний недолік: надто короткі строки оренди (на 1–3 роки – 28%; 4–5 років – 59%; 6–10 років – 11%; більше десяти років – 2%). Особливо, велика кількість договорів короткострокової оренди в західних областях України. Невеликий строк оренди не вигідний з точки зору вкладання коштів у підтримання родючості ґрунтів, проведення землеохоронних заходів тощо, оскільки у разі закінчення строку оренди вже інша юридична або фізична особа використовуватиме післядію вкладених коштів. Короткі строки оренди утруднюють або й унеможливають дотримання науково обґрунтованих сівозмін, оскільки орендарі вирощують лише найбільш рентабельні види продукції.

Дедалі більшого поширення набуває оренда землі промисловими підприємствами, великими корпоративними об'єднаннями, різними організаціями за участю іноземного капіталу, агрохолдингами, які орендують десятки, а окремі з них і сотні тисяч гектарів землі. Такий підхід до оренди можна вважати доцільним, проте вказані структури орієнтуються переважно на вирощування високорентабельних культур і більшість з них не займаються галуззю тваринництва, оскільки зацікавлені в отриманні максимальних прибутків протягом короткого проміжку часу. Крім того, орендарі не дотримуються вимог раціонального й екологічнобезпечного господарювання, залишають поза увагою вирішення соціальних питань розвитку сільських поселень, де проживають орендодавці.

На наш погляд, необхідно посилити роль держави в регулюванні орендних земельних відносин. Так, у договорах оренди слід передбачати зобов'язання щодо комплексного розвитку галузей рослинництва і тваринництва, підвищення родючості ґрунтів, забезпечення науково обґрунтованих параметрів організації і ведення господарської діяльності. З метою захисту прав власників земельних та майнових паїв виникає необхідність створення ними спілки, яка б виконувала роль вищого органу управління і приймала рішення про найм виконавчої дирекції для керівництва об'єднаними земельними і майновими паями з метою господарської діяльності. Це приведе до розподілу прибутку серед власників земельних і майнових паїв, а не лише декількох засновників.

Нині орендні земельні відносини регулюються Законом України „Про оренду землі” від 2 жовтня 2003 року зі змінами та доповненнями. Згідно з ним передбачено встановлення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності на рівні не вище 10% грошової оцінки ділянок (справляється лише у грошовій формі). Обмеження орендної плати за приватні земельні ділянки не передбачені.

На нашу думку, подальше реформування сільськогосподарських підприємств мало б проводитися у напрямі розвитку рівноправних форм господарювання з колективною, індивідуальною, сімейною організацією праці, заснованих на засадах приватної власності на засоби виробництва і землю. З метою недопущення деструктивних явищ у територіально-господарській організації сільськогосподарських територій, ефективнішого використання земельних і трудових ресурсів, позитивних соціальних зрушень на селі при подальшому здійсненні ринкових аграрних перетворень, формуванні організаційно-виробничих сільськогосподарських структур слід забезпечувати удосконалення територіальної організації та розміщення виробництва, соціальної забудови в сільських населених пунктах.

Аналізуючи подальший розвиток аграрних перетворень, можна зазначити, що в аграрній сфері тривають трансформаційні процеси на рівні підприємницьких структур, в результаті чого реально почали формуватися три основні їх типи:

- невеликі особисті та фермерські господарства;
- середні, в основному приватні підприємства, господарські товариства та розширені за рахунок

оренди земельних паїв фермерські господарства;

- великі сільськогосподарські підприємства, переважно корпоративного типу, які широко застосовують оренду землі та майна.

Вважаємо, що за всієї важливості власності як економічної і правової категорії, яка суттєво впливає на процеси управління майном, не можна ставити ефективність і результативність управління виробництвом у пряму залежність від форм власності на основні засоби та на землю. Як показав досвід реформування власності в аграрному секторі економіки, зміна власності та форм господарювання не сприяла значному економічному росту виробництва, поліпшенню якості продукції. Крім того, на нашу думку, в країні й досі не розроблено єдиної концепції розвитку різних організаційно-правових форм.

Висновки. Отже, поглиблення спеціалізації й підвищення концентрації виробництва на основі раціональних розмірів сприяють розширенню та удосконаленню виробничих й економічних зв'язків між галузями сільського господарства і є передумовою виходу сільського господарства України з кризи.

Література

1. Саблук П.Т. Аграрна реформа і напрямки розвитку / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 3.
2. Федоров М.М. Трансформування земельних відносин в аграрній сфері / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 1998. – № 4. – С. 12–17.
3. Кириленко І.П. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі / І.П. Кириленко // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 3–11.
4. Пулім В.А. Реальний власник та його становлення в аграрній сфері / В.А. Пулім // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С. 3–8.
5. Махортов Ю.О. Земельні відносини та їх реформування / Ю.О. Махортов // Економіка АПК. – 2004. – № 2. – С. 3–5.

References

1. Sabluk P.T. Agrarian reform and development areas / P.T. Sabluk // Ekonomika APK. – 2008 – № 4. – S. 3.
2. M.M. Fedorov Transformation of land relations in agriculture / M.M. Fedorov // Ekonomika APK. – 1998. – № 4. – S. 12-17
3. Kirilenko I.P. On the process of reform and measures to improve the situation in the countryside / I.G. Kirilenko // Ekonomika APK. – 2003. – № 1. – S. 3–11.
4. V. Pulim V.A. The real owner and its formation in agriculture / V.A. Pulim // Ekonomika APK. – 2002. – № 4. – S. 3-8
5. Mahortov Y.A. Land issues and reform / Y.A. Mahortov // Ekonomika APK. – 2004. – № 2. – S. 3-5.

Надійшла 15.09.2013; рецензент: д. е. н. Орлов О. О.